

Article Type : Research Article
Date Received : 01.11.2025
Date Accepted : 05.02.2026

 <https://doi.org/10.29029/busbed.1815381>

19. YÜZYIL OSMANLISINDA EKONOMİK GÖÇ: VAN ERMENİLERİNİN İŞ GÜCÜ HAREKETLİLİĞİ (1838-1842)

Hayrettin PULAT¹

ÖZ

Bu çalışmada 19. yüzyıl ortalarında Van'dan ağırlıklı olarak İstanbul olmak üzere, Osmanlı coğrafyasının farklı yerleri ile ülke dışına verilen Ermeni iş gücü göçün nicelik ve nitelik bakımından incelenmesi amaçlanmıştır. 19. yüzyılda merkezileşmeye dönük programları icra etmeye çalışan Osmanlı Devleti, taşranın ücra köşeleri ile merkezde bir dizi reformlar uygulamaya çalışmıştır. Bu uygulamalardan biri olan nüfusun etkin bir şekilde sayımı ve nüfus hareketliliğinin kontrolü amacıyla tutulan defterler, genel olarak Osmanlı tarihi, özel olarak taşrada ele alınan idarî birimin mikro tarihinin incelenmesi açısından oldukça önemli bir kaynak grubudur. Bunların yanı sıra iş gücü potansiyeli ve göçmenlerin mesleki dağılımı, gayrimüslimlerin tabi oldukları vergi dilimi, yaşları, nereden nereye göç ettikleri gibi bazı bilgiler de tespit edilebilmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında çalışma, Van merkez kazası ve bağlı köylerden yapılan göçün mahiyetini ortaya koymasından oldukça önemli olan verileri analize tabi tutmaktadır. 1838-1842 yıllarını kapsayan 5 adet defterdeki veriler de ardışık yıllarda göç edilen yer, icra edilen meslekler ve iş gücü göçünün potansiyeli gibi bazı hususları açıklığa kavuşturmaktadır. Ayrıca elde edilen bulguların sağlamasının yapılması amacıyla başka bir defterden de istifade edilmiştir. Bundan dolayı totalde 6 adet defterin çalışmada kullanıldığını söylemek mümkündür. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Osmanlı Arşivi'ndeki farklı fonlarda bulunan defterler tespit edilerek tasnife tabi tutulmuş ve bunların çeviri yazısı yapıp yazma işlemi için hazır hale getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Göç, İstanbul, İş gücü, Van

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, hpulat@agri.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3852-5924>

Article Type : Research Article
Date Received : 01.11.2025
Date Accepted : 05.02.2026

 <https://doi.org/10.29029/busbed.1815381>

ECONOMIC MIGRATION IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN EMPIRE: ARMENIAN LABOR MOBILITY FROM VAN (1838-1842)

Hayrettin PULAT¹

ABSTRACT

This study aims to examine, in both quantitative and qualitative terms, the Armenian labour migration originating from Van in the mid-nineteenth century, directed primarily toward Istanbul as well as various regions of the Ottoman geography and destinations beyond the empire. In the 19th century, the Ottoman Empire sought to implement a series of reforms both in the central administration and in the remote provinces as part of its centralization efforts. One of these measures was the systematic census and registration of population movements, which were recorded in official registers. These registers constitute a crucial source for the study of Ottoman history in general and, more specifically, for the microhistorical analysis of administrative units in the provinces. Additionally, these records provide significant data on labour potential, occupational distribution of migrants, tax categories imposed on non-Muslim subjects, age groups, and migration routes. From this perspective, the present study analyses key data to determine the nature of migration from the central district (kaza unit) of Van and its surrounding villages. The data obtained from five registers covering the years 1838–1842 shed light on several aspects, such as migration destinations, occupational structures, and the potential of labour migration during consecutive years. In addition, another register was also utilized in order to verify the obtained findings. Therefore, it is possible to state that a total of six registers were used in the study. The study employs document analysis, a qualitative research method. Registers from various funds in the Ottoman Archives were identified, classified, and transcribed to prepare them for further analysis.

Keywords: Armenian, Migration, İstanbul, Labour, Van city

¹ Assistant Professor Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Arts and Sciences, <https://orcid.org/0000-0002-3852-5924>

GİRİŞ

Göç, Uluslararası Göç Örgütü tarafından uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmek; süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleri olarak tanımlanmıştır (Çiçekli, 2009, s. 22). Genel olarak insanlar, içerisinde buldukları coğrafi, politik, ekonomik, sağlık ve eğitimle ilgili koşulların etkisiyle göç etme eğiliminde olurlar. Söz konusu göç bazen göçmenlerin rızalarından kaynaklanmakta iken bazen de baskı ve tehditler neticesinde meydana gelmektedir (Çağlar, 2018, s. 30). İnsanlık tarihi kadar eski olan göç, beraberinde toplumsal dönüşüm ve değişimi de getirebilmektedir. Toplumsal bir olgu olarak göç, sadece yer değiştirme ameliyesi değil, aynı zamanda göçmenlerin kendileriyle birlikte taşıdıkları bireysel, toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel ve entelektüel etkileşim süreci olarak görülmektedir. Çok boyutlu toplumsal bir olgu olan göç farklı disiplinler tarafından inceleme konusu yapılmış ve yapılmaktadır (Bulut & Bimay, 2019, s. 9; Ekici & Tuncel, 2016, s. 13-14). Bu çalışmada, 19. yüzyıl Osmanlısında meydana gelen iş gücü göçüne odaklanıldığından teorik çerçevede daha çok 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında kaleme alınan ilk dönem göç kuramlarının sunduğu teorik bilgilerden istifade edilmiştir. Bu doğrultuda Ernst G. Ravenstein ve Everet S. Lee'nin çalışmalarının yol gösterici olacağı düşünülmüştür.

Yukarıda sözü edildiği gibi içerisinde bulunulan durumdan duyulan memnuniyetsizlikler göçün itici nedenleri olarak tarif edilebilir. Buna bir de göçün çekici nedenlerini eklemek gerekmektedir. 1881'de İngiltere'de yapılan nüfus sayımı üzerine çalışan Ravenstein, göç alan yerlerin belli hususiyetleri haiz olduğuna işaret etmiştir. Ona göre, iyileştirilmiş yolların sunduğu kolaylıklar, ticari denizciliğin gelişimi, seyahat etme alışkanlığı, işçilerin artan bilgi ve idraki gibi nedenler insanların istemedikleri veya istenmedikleri noktalardan, istedikleri/istendikleri yerlere gitmeyi kolaylaştıran etkenlerdendir. Bir fabrikanın kurulması ya da yeni bir madenin açılması, sadece çevreden değil, ülkenin uzak bölgelerinden de insanların bu üretim bölgelerine toplanmasına zemin hazırlar. Büyük kentler, işbölümü ve iş gücünün birleştirilmesi, sanatın icrası ve mesleklerin uygulanması için olanak sağlanması da göçü tetikleyen unsurlardandır. Bunların yanı sıra göçü teşvik etme, göç edilen yerlerin eğitim, sağlık, ekonomik olanakları ile ikliminin iyi olması ve yaşam maliyetinin az olması da göçü etkilemektedir (Ravenstein, 1885, s. 167-168).

Lee, hemen her yerde insanları oldukları yerde tutan veya göçe zorlayan itici ve çekici faktörlerin varlığından söz etmektedir. Lee'nin kuramsal çerçevesini belirlediği itme ve çekme teorisi de göçmenlerin göç etme nedenlerini anlama ve açıklamada yol göstericidir. Ona göre göç kararını ve sürecini etkileyen başlıca dört faktör vardır. Bunlar hareket edilen yer (menşe), varılan yer, kişisel faktörler ve araya giren engellerdir. Bunlardan bazıları çoğu insanı aynı şekilde etkilerken, diğer bazıları da farklı insanları değişik biçimlerde etkiler. Nitekim iyi bir iklim çekici özelliklerden sayılabilirken, kötü bir iklim neredeyse herkes için itici bir faktör olabilmektedir. Bunun gibi vergi ve konut kiralari yüksek olup buna karşın iyi bir eğitim sistemi olan yerler küçük çocuklu ebeveynler açısından her zaman çekici bir faktördür. Ancak çocuğu olmayan diğer insanlar için buranın çekiciliğinden söz edilemez. Bu durum vergilendirilebilir mülkü olmayan insanlar için de herhangi bir anlam ifade etmeyebilir (Lee, 1966, s. 50). Çalışma bağlamında Van'ın sınai ve ziraî vaziyetinin artan nüfusu istihdam edecek potansiyelde olmaması gibi itici; İstanbul'un ise dünya ticaretine eklenmesi, burada yeni iş kollarının istihdam sağlaması ve işçilerin nakit para kazanması gibi çekici faktörlere sahip olduğu söylenebilir.

Çalışmada 1837-1842 yılları arasına tarihlenen 6 farklı defterden yola çıkılarak Van'ın merkez kazası ve bağlı köylerde yaşayan Ermenilerin yaptığı göçün incelenmesi hedeflenmiştir. Bu defterlerden ilkinde daha önce Van kazasına bağlı köylerden ayrılarak İstanbul'a göçen insanların nereden gittiği, yaşlarının ne olduğu ve fenotiplerine dair bilgiler bulabilmek mümkündür (BOA, NFS. d., 2799¹). Diğer 5 defterde ise Van'dan giden kimselerin nereye gittikleri, yaşlarının kaç olduğu, gittikleri yerlerde ne iş yaptıkları, dâhil oldukları vergi dilimi ve fenotipleri gibi bilgilere ulaşılabilmektedir. Bunların yanı sıra defterlerdeki idarî birimlerde meydana gelen doğum, ölüm ve firarlar ile Van'a gelen kimselerin fenotipleri, nereden gelip nerede ikamet ettikleri, yaşları ve ne işle iştigal ettikleri de tespit edilebilmektedir (BOA, ML. CRD. d. 244²; 512³; 558⁴; 649⁵; KK. d. 6440⁶). Osmanlı Devleti'nin

¹ 19 varaktan oluşan bu defterin 1. 2. ve 19. varığı boştur. Geriye kalan evrakta Van merkez kazası ve bağlı köylerden İstanbul'a göç eden Ermenilerin kimler olduğu ve yaşları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

² 19 varaktan oluşan bu defterin 1. ve 19. varığı boştur. Mütebaki sayfalarda Van merkez kazası ve bağlı köylerden İstanbul'a ve diğer bazı mahallere göç eden Ermenilerin kimler olduğu, yaşları, fizik özellikleri, nereden nereye gittikleri, gittikleri yerlerde ikamet ettikleri mahaller, yaptıkları işler ve yaşları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

³ Bu defter Van merkez kazası ve bağlı köyler ile Gevar, Karçıkan, Gevaş, Havasor ve Mahmudi nahiyelerinden göç eden Ermenilerin İstanbul'a ve diğer bazı mahallere göç eden Ermenilerin kimler olduğu, yaşları, fizik özellikleri, nereden nereye gittikleri, gittikleri yerlerde ikamet ettikleri mahaller, yaptıkları işler ve yaşları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Defterin ilk 14 sayfasından çalışmada istifade edilmiştir.

⁴ 25 varaktan oluşan bu defterdeki bilgilerin tamamı Van merkez kazası ve bağlı köylerden göç eden Ermenilere dair diğer defterlerle aynı bilgileri ihtiva etmektedir.

⁵ 40 varaktan oluşan bu defterin son varığı boştur. Sadece Van kazası ve bağlı köylerdeki hareketlilik burada kayıt altına alınmıştır. Bu defterdeki bilgilerin tamamı Van merkez kazası ve bağlı köylerden göç eden Ermenilere dair diğer defterlerle aynı bilgileri ihtiva etmektedir.

⁶ Diğer defterlerden farklı olarak bu defterde Müslüman ve gayrimüslim nüfusun hareketliliği yer almıştır. İlk başta Ahlat kazasından göç eden Ermeni nüfus hakkında bilgiler vardır. Daha sonra 10-31. sayfalar arasında Van merkez kazası ve bağlı köylerden göç edenlerin bilgileri verilmiştir. Defterin mütebaki kısmında Van kazası, bağlı köyler ve diğer bazı nahiyelerden göç edenlerin bilgileri mevcuttur.

bu kayıtları tutmasının altında yatan temel neden beşeri ve ekonomik kaynakların etkin bir denetimini yapmaktır. Osmanlılar böylece nüfus hareketlilikleriyle birlikte vergi mükelleflerinin denetimini sağlamışlardır ya da en azından sağlamaya çalışmışlardır. Hatta bu durumu kurumsallaştırma yoluna da giderek Ceride Odasını kurmuşlardır (Özekmekçi, 2020, s. 1013-1017). Bu kayıtların tutulmasından da birinci dereceden muhtarlar sorumlu tutulmuştur. Muhtarların görevleri arasında “doğan, ölen, yiten, başka mahallere göç eden veya başka yerlere devamlı yerleşmek için gidenlerin kayıtlarını mahalle defterinden silmek, mahalleye gelenleri de deftere kaydedip günü gününe Defter Nazırı’na bildirmek” bulunmaktaydı (Çadırcı, 2017, s. 20; Akyıldız, 2012, s. 198). Çalışma konusu defterlerdeki bilgiler ile muhtarların sayılan görevleri dikkate alındığında bu kayıtların muhtarlar tarafından tutulduğu anlaşılmaktadır. Burada nihai hedefin toplumsal düzenin temin edilmesi ile vergi kaynağı olan beşeri potansiyelin kayıt altına alınmasıdır. Klasik olarak tabir edilen ve yaklaşık olarak 1300-1600 yıllarını kapsayan dönem ile 19. yüzyıla kadar olan süreçte tutulan Tahrir, Cizye Muhasebesi, Timar-Ruznâmçeler, Cebe Yoklama, Avarız ve Ceride Muhasebe Defterleri belirtilen amaca matuf tutulan kayıtlardır. 19. yüzyılda da nüfusun potansiyelinin tespiti maksadıyla tutulan Nüfus Defterleri ve çalışmaya konu olan defterler de bu çerçevede değerlendirilebilir (Karal, 1995, s. 8-11; Karpat, 2010, s. 25-74). Tutulan bu kayıtlar sayesinde Osmanlılar ekonomi ve insan kaynağını etkin bir şekilde kullanmaya çalışmışlardır.

1838-1842 yılları arasında kapsayan zaman diliminde Van merkez kazası ve bağlı köylerden göç eden Ermeni nüfusun nitelik ve niceliği incelenecektir. Ermenilerin örneklem evreni olarak seçilmesinin temel nedeni tespit edilen defterlerde ardışık yıllarda tutulan kayıtların düzenli olması ve bu hususta daha önce detaylı bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Çalışmada öncelikle Osmanlıların iç göçe bakışları ve göç edenlere karşı aldıkları tedbirlere yer verilecektir. Tarımcı bir devlet olan Osmanlı Devleti, köylünün yani ziraî üretimde bulunan kimselerin yerinden ayrılmasına sıcak bakmamaktaydı. Bundan dolayı köylünün sebepsiz yere toprağını terk etmesi beraberinde bazı müeyyideleri de getirebilmekteydi. Çalışmanın ilk kısmında ana hatları ile bu hususlar üzerinde durulacaktır. İkinci kısımda Van’dan verilen iş gücü göçünün sebepleri irdelenecektir. İşgücü göçü olarak tarif edilebilecek bu göçün neden ağırlıklı olarak İstanbul’a yapıldığı üzerinde durulacaktır. Van’daki ziraî ve sınai üretimin bu göçteki tesiri de tespit edilmeye çalışılacaktır. Van’ın itici sebeplerinin yanı sıra İstanbul’un çekici faktörleri üzerinde de bu kısımda durulacaktır. Son kısımda ise tespit edilip çalışmada kullanılan defterlerdeki istatistiki verilerden yola çıkılarak kantitatif bazı saptamalar yapılacaktır. İşgücü göçünün nereden yapıldığı, İstanbul dışında başka nerelere gidildiği, gidenlerin hangi meslekleri icra ettiği, bunların yaşları ve tabii oldukları vergi diliminin ne olduğu son kısımda detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Doküman analizi tekniğinin kullanıldığı bu çalışmada, çalışmanın son kısmında, sayısal verilerin bulunması dolayısıyla niceliksel bazı tahliller yapılarak ağırlıklı olarak tablo ve şekillerden istifade edilecektir.

İstanbul’a Göç: Devlet, Yasaklar ve Artan Hareketlilik

Osmanlı Devleti, temelde yatay ve dikey anlamda toplumsal hareketliliklere sıcak bakmamaktaydı. Statik bir toplumsal düzen öngören Osmanlılar köylünün köyünde kalmasını, şehirlinin de mensup olduğu meslek zümresinin dışına çıkmamasını arzulamakta idi.⁷ Ancak 16. yüzyıl boyunca meydana gelen nüfus artışı beraberinde toplumsal çalkantıları da getirmiştir. Bu çalkantılar sözü edilen statik toplumsal düzenin zarar görmesine, yani nüfus mobilizasyonuna neden olmuştur. Bilhassa Celali İsyanları taşradan İstanbul’a doğru kitlesel göçlerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Yaşanan göçün önüne geçmek maksadıyla fermanlar yayınlanmış, hatta İstanbul’a giden yollar kapatılmıştır (Turna, 2013, s. 37-38). Bahsedilen nüfus artışı Akdeniz havzasındaki ülkelerde görüldüğü gibi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde de görülmüştür. Aşırı nüfus artışına paralel bir şekilde sınırların genişlememesi, nüfusun istihdam edilememesi, ziraî üretimin yetmemesi ve işsizliğin artması toplumsal dengeye zarar vermiştir. Bundan dolayı kırdan kente bir göç meydana gelmiştir. Fakat kentlerde de yeterli iş imkânlarının olmaması, gençlerin medreselerde suhte veya bey kapılarında sekban-sarıca olarak yer almalarına neden olmuştur (Öz, 2019, s. 44-45). Osmanlı düşünürleri de bahis konusu toplumsal hareketlilikler hususunda kaleme aldıkları risalelerde bu konular üzerinde durmuşlardır. Toplumsal dengenin muhafazası, ahaliye zulmün önüne geçilmesi, tabakalar arasındaki geçişlere müsaade edilmemesi gibi hususlar bu düşünürler tarafından söz konusu edilmiştir (Unan, 2024, s. 88). Bunlardan biri olan Hasan Kâfi Akhisârî kaleme aldığı eserinde Osmanlıdaki toplumsal tabakalar (ümera, ulema, reaya ile esnaf ve tüccar) ve bunların yaptıkları işler hakkında bilgiler verdikten sonra işsizlerin de bu toplumsal tabakalara eklenmesi gerektiğini dile getirir. Ona göre:⁸

⁷ Mehmet Genç, Osmanlı Devleti’nin bu tutumunun altında gelenekçiliğin yattığını belirtmektedir. Ona göre devlet bu şekilde ortaya çıkan herhangi bir değişikliğin önüne geçmek, ortaya çıkan ve toplumsal dengeyi bozan yeni durumları eski haline çevirmek için gelenekçi bir tavır sergilemekteydi. Nitekim esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısını belli bir sayıda olmasına dikkat etmesi, ziraî işletmelerin büyüklüklerinin belli bir düzeyde tutulması, toprağını sebepsiz yere terk edenlerin önüne geçilmek istenmesi sözü edilen toplumsal dengenin sağlanmasına dönük çabalar (Genç, 2016, s. 44-45).

⁸ Erkan-ı Erbaa olarak tanımlanan bu tabakalardan ilki seyfiyedir. Başında padişahın zikredildiği bu tabakaya vezirler, padişah naipleri (beyler ve beylerbeyleri) ve diğer askerler mensuptur. Bunların başlıca yükümlülüğü diğer toplumsal tabakaları zapt etmek, adil ve güzel bir idare biçimiyle bunları korumaktır. Fakat bunu kendi başlarına yapmaktan ziyade âlimler ile hükemân düşünce ve görüşlerine başvurarak yapmalıdırlar. İkinci tabaka ise ulema’dır. Akhisârî, ulemanın yanında hükemâ (hâkimler), salihler ve zayıflardan oluşan duacıları da sayar. Bunların mükellefiyetleri arasında Allah’ın emir ve yasaklarını korumak, toplumun diğer tabakalarına şeriatın hükümlerini tebliğ etmek,

“Mükellef [akıl ve teklif sahibi] olduğu halde, bu dört sınıfın dışında kalanların [işsiz-güçsüzlerin, başıboşların] durumuna gelince; İslâm hükemâsına göre bunlar, kendi hallerine bırakılmaz; aksine bunlar, bu dört sınıftan birine katılmaya icbar edilir [ki, bu sınıflara bir zorluk ve sıkıntı yaşatmasınlar]. Bazı filozoflar [felâsife hükemâsı], bunların öldürülmesi gerektiğini söylemiştir; çünkü bunlar, bütün insanlara sıkıntı ve zorluk vermektedir.

İşte her sınıfın kendine mahsus olan iş ve görevinin belirlenmiş olması, [sultana ait] mülkte bir düzeni gerektirir/ortaya çıkarır. Bunun ihmal edilmesi de tersi bir durumu gerektirir. Bu da göstermektedir ki, bir sınıfın [kendi işini yapması engellenerek], başka bir sınıfın işini yapmaya mecbur edilmesi ya da bundan sorumlu tutulması uygun değildir.”

Sözün özü Akhisârî toplumsal tabakalar arasında yatay ve dikey hareketliliğin toplumsal dengeyi bozduğu düşüncesinden hareketle bu türden olaylara meydan verilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Hatta işsiz-güçsüzler ile başıboşların öldürülebileceğine dair bazı fikirlerin olduğunu dile getirmesi ve bunu herhangi bir şekilde tenkit etmemesi de aslında, Akhisârî açısından, toplumsal düzen için bunların yaşam haklarının pekâlâ göz ardı edilebileceğini göstermektedir. Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeni için risaleler kaleme alan bazı müellifler de Akhisârî kadar olmasa da toplumsal tabakalar arasındaki geçişlere sıcak bakmamakta, bu yönde bir hareketliliği savunmamaktadırlar. Her meslek erbabının kendi işini yapması gerektiğini savunurlar. Bu çerçevede Koçi Bey’in timar ve zeametlere yabancıların dâhil olmasından sonra bu düzenin bozulduğuna işaret etmesi, sözü edilen nizamın devamının arzulandığını göstermesi bakımından mühimdir (Koçi Bey, 2020, s. 51).

Osmanlı Devleti yukarıda kısaca sözü edilen toplumsal hareketliliğe karşı bazı tedbirler almak durumunda kalmıştır. Toplumsal hareketlilikler ile nüfus mobilizasyonunu sıkı bir şekilde denetleyen Osmanlılar, gerekmedikçe ve bu doğrultuda idarî bir tedbir olarak köylü göç ettirilmedikçe, köylünün atadan dededen kalan toprağını ekip biçmesini arzulamaktaydı. Bu hususta merkezden taşraya gönderilen birçok emirde veya köylülere karşı adil olunması için yerel idarecilere gönderilen kanunname ve fermanlarda, başka yerlere göç eden köylülerin geri getirilmesi öngörülmekteydi. Ayrıca bu hususiyet kırsalda idareci pozisyonunda olan sipahilere kanuni bir hak olarak da tanınmıştı. Nitekim söz konusu belgelerde bölgeden bölgeye farklılık arz etmekle birlikte muayyen bir sürede köylünün geri getirilmesi bahis mevzuuydu. Ancak köylü dönmeyi reddetme hakkına da sahipti. Bu durumda da çift bozan⁹ adı altında vergi ödemek zorunda kalıyordu (Arslan, 2001, s. 186-187).¹⁰

Süreç içerisinde göçmenlerin göç tercihlerinde İstanbul ilk sıraya yerleşmiştir. Taşradan İstanbul’a doğru büyük kitlelerin göç etmesi beraberinde bazı tedbirlerin alınmasını da zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda kefilsiz girişleri önlemek, başıboş olanlar ile dilencilerin şehre girmesinin önüne geçilmek istenmiştir (Turna, 2013, s. 12-13). İstanbul’a yapılan göç süreci içerisinde devam etmiş, alınan tedbirler yeterli olmamış ve 18. yüzyılda artarak devam etmiştir. Bireysel göçlerin yanı sıra ev göçlerinin önüne geçmek amacıyla yasaklar konulmuş ancak yine de istenilen düzeyde bir başarı elde edilememiştir. Bunun üzerine taşradan gelenlerin memleketlerine gönderilmesine başlanmıştır. İstanbul’da yapılan sayımlar sıklaştırılmış, sadece ticaret için muvakkaten gelenlere müsaade edilmiştir. Sultan III. Selim döneminde esnaf, kefalet ile denetim altına alınmak istemiş ve kefilsiz olan esnafın şehirden sürülmesi kararlaştırılmıştır (Turna, 2013, s. 40-43). Alınan bütün tedbirlere rağmen İstanbul sürekli olarak göç almaya devam etmiştir. Bunun üzerine devlet, 19. yüzyılda İstanbul’a doğru olan göçün önüne geçmek amacıyla bir tür iç pasaport olarak tanımlanabilecek mürür tezkeresi uygulamasını yürürlüğe koymuştur (Kütükoğlu, 2006, s. 60-61; Demirtaş, 2009, s. 742-745). Bahsi geçen tezkere esnasında 19. yüzyıldan önce de emri şerif, hükm-i hümayûn ve yol hükümleri gibi farklı isimlerle uygulanmaktaydı. Fakat 1821’de başlayan Yunan İsyanı ve 1826’da Yeniçeriliğin kaldırılması dolayısıyla ortaya çıkan güvenlik sorunlarının giderilmesi gayesiyle

danışmanlık yapmak, dinin öğretilmesini sağlamak ve halkı özellikle ibadet olmak üzere iyi ve güzel şeylere yönlendirmektir. Ayrıca, hem halkın hem de padişahın iyiliği için dua etmeye teşvik etmek de bu tabakanın başlıca görevleri arasında yer alır. Üçüncü tabaka reayadır. Reaya ziraî ve hayvansal üretim yaparak toplumun temel beslenme ihtiyaçlarını temin etmekle yükümlü kesimdir. Son tabaka ise tüccar ve esnafıdır. Bunlar da zanaat ve ticaretle işigal ederek diğer insanların faydasına işler yapmakla yükümlüdür (Akhisârî, 2020, s. 55-57). Esasında toplumda tabakaların varlığı ve gerekliliği düşüncesi Osmanlılardan çok öncesine dayanmaktadır. Osmanlı siyaset ve toplum düşüncesinin esas aldığı bazı fikirler de Hint ve İran geleneginden gelmektedir. Kelile ve Dimne’de devletin yedi temel ögeye ayrılması ile Osmanlıların erkân-ı erbaa tasnifi arasında benzerlikler vardır. Benzer şekilde Kutadgu Bilig’teki toplumsal tabakaların varlığı ve bunların birbirinden ayrı tutulmasına dair vurguların da Osmanlı siyaset ve toplum düşüncesini besleyen kaynaklar arasında zikredilmesi gerekmektedir (Güneş, 2013, s. 4-7).

⁹ Çift bozan vergisi, ziraî üretimle ilgilenen kimselerin mesleklerini bırakarak başka işle uğraşmaları durumunda ödemekle yükümlü oldukları bir vergi türüdür. Osmanlı Devleti’nde toprağı işleme hakkı birinci dereceden köylülere verilmişti. Bu mükellefiyeti yerine getirmek zorunda olan köylü toprağı mazeretsiz terk edemez ve atıl bırakamazdı. Aksi durumda çift bozanlar daha önce 50, sonraları 75 ve 17. yüzyılın başlarında belirlenen tam çiftlik için 300, yarım (nim) çiftlik için 150, yarımından aşağı olanlar için ise 75 akçeyi ceza olarak ödemek durumundaydılar. Ceza ücretinin bu denli artmasının altında yatan temel neden bu dönemlerde çok sayıda köylünün toprağıni terk ederek başka yere göç etmesidir (Dursun, 2023, s. 770-771).

¹⁰ Kitabın ismi iç kapakta Osmanlı’da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl) Yönetim Nüfus Göçler İskânlar ve Sürgünler olarak yazılmıştır. Bu ikililiğin önüne geçmek amacıyla dış kapaktaki isim kullanılacaktır.

men-i mürûr (geçişlerin yasaklanması) uygulamasının daha sıkı bir şekilde tatbiki söz konusu olmuştur. 1826 yılından yayımlanan İhtisâb Ağalığı Nizâm-nâmesi'nde mürûr konusuna ağırlık verilmiş, müstakil düzenlemeler ise 1841, 1844 ve 1887 yıllarında yapılan düzenlemelerle gerçekleşmiştir (Turna, 2013, s. 59-60). 1827 yılında Dersaadet ile Bilad-ı Selase (Eyüp, Galata ve Üsküdar) erkek ahalisinin yapılan nüfus sayımının neticesinde nüfusun arttığı tespit edilmiştir. Nüfusun artışına paralel olarak artan serserilik ve işsizliğe çözüm amacıyla şehrin giriş ve çıkışlar sıkı bir kontrole tabi tutulmuştur. İmamların mürûr tezkereleri kontrolünde yolsuzluk yaptıkları saptanınca buna karşı çözüm olarak her mahalleye muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani olmak üzere iki görevli de tayin edilmiştir (Ortaylı, 2009, s. 44).

Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un nüfusunu ve asayişini korumaya yönelik tedbirlerin başında, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulamaya konulan ve 19. yüzyıl boyunca da sürdürülen men-i mürur uygulaması gelmektedir. Bu uygulama ile İstanbul'a gelişler mürur tezkeresine bağlanmış, tezkeresiz ya da kefilsiz gelenlerin şehre yerleşmeleri engellenerek memleketlerine geri gönderilmeleri hedeflenmiştir. Özellikle ev (hane) göçleri ve işsiz, serseri ya da suç işlemeye meyilli kişilerin İstanbul'a girişi ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. Bu nedenle bireysel ve kitlesel göçler sıkı denetim altına alınmıştır. Hanlar, dükkânlar ve bekâr odalarında kalanlar düzenli olarak sayımlara tabi tutulmuş, kefalet sistemiyle kontrol sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca taşra yöneticileri ve gemi kaptanları sorumlu tutulmuş, tezkeresiz yolcu taşınması ve kapasite aşımı yasaklanmıştır. Bu tedbirlerle, İstanbul'da nüfus artışından kaynaklanan sosyal ve güvenlik sorunlarının önlenmesi amaçlanmıştır (Demirtaş, 2009, s. 745-748).

Alınan bütün bu tedbirlere rağmen İstanbul'a göç devam etmiştir. Osmanlıları İstanbul'a göçü önlemeye yönelik tedbirleri almaya iten temel nedenler arasında üretim sürekliliği sağlamak ve denetimde meydana gelen aksaklıkların önüne geçmek yer almaktadır. Çünkü Osmanlılar dinamik bir toplum yerine statik bir toplumsal düzenin sürmesini istemekteydiler. Onlara göre bu türden hareketlilikler ihtilâl-i âlemi (kamu düzeninin bozulmasını) beraberinde getirmektedir. Nizâm-ı âlemi (kamu düzenini) sağlamak ise toplumsal tabakalar arasındaki geçişlere müsaade etmemek, göçlerin önüne geçmek, köylünün köyünde ziraî üretimle ilgilenmesini, şehirlinin de şehirde iştiğal ettiği ile hizmetinin/üretimini devamını temin etmekten geçmektedir. Osmanlı ricali ve müelliflerinin arzuladıkları toplumsal düzenin formülasyonu ana hatları ile bu şekildedir. Zira Osmanlılar nezdinde toplumsal denge pek çok şeyden daha önemli bir olgudur.

Ermeni İş Gücü Hareketliliği: Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler

Lee 1966'da göç üzerine yapmış olduğu bir çalışmada, insanları bir yerde tutmak ya da o yere çekmek için birçok faktörün etkili olduğunu belirttiğinden sonra göç veren yerlerin itici ve göç alan yerlerin çekici bazı hususiyetleri haiz olduğunu da devamında dile getirir (Lee, 1966, s. 50). Bu çalışmanın dayandığı temel esas da bir yönüyle Van'ın itici, İstanbul'un çekici bazı özelliklere sahip olduğudur. Sonda söylenecek sözü başta söylemek gerekirse ele alınan konu, zaman dilimi ve bölge bakımından bakıldığında Van'dan İstanbul'a doğru meydana gelen göçün altında yatan temel nedenin ekonomik olduğu görülmektedir. Çünkü İstanbul, yüzyılın başından beri sürekli olarak gelişen, dünya ekonomik sistemine entegre olan bundan dolayı da artan iş gücüne ihtiyaç duyulan bir şehir hüviyetine bürünmüştür. Ticaret hacminde meydana gelen büyüme ve ekonomik fırsatların yaygınlaşması beraberinde göçün hacmini de artırmış ve bu durum şehrin nüfus dağılımını etkilemiştir. Sermaye ve becerilerin Osmanlı başkentine doğru akması, burayı bir kültür ve teşebbüs merkezi haline getirmiştir. Girişimcilerin kurduğu yeni iş kolları, Anadolu başta olmak üzere diğer yerlerden yoksul insanlar ile köylülerin İstanbul'a göçünü hızlandırmıştır (Karpas, 2010, s. 165-166; Öztunç, 2022, s. 518-520).

İstanbul'un söz konusu gelişimi ve çekici faktörlerine karşın Van'da da göçü tetikleyecek itici faktörlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda göçün esas sebebinin ekonomi olduğuna değinilmişti. Çalışmanın kapsadığı zaman diliminde Osmanlı-İran sınır anlaşmazlıklarının çözümü için bölgede bulunan Mehmed Hurşid Paşa Van'daki işkolları hakkında da bilgiler vermektedir. Burada artan nüfusu istihdam edecek düzeyde olmayan yerel bir sanayinin olduğu belirtilmektedir. Paşa'ya göre Van'da birkaç dokumacı, boyacı ve basmacı esnafı bulunmaktadır. Dokumacılar bezleri dokuduktan sonra boyacılar tarafından kırmızıya boyanmaktadır. En son işlem ise basmacılar tarafından yapılmaktadır. Onlar da dokunup boyanan bu bezleri desen basmak suretiyle süslemektedir. Bu el sanatının güzelliğine değinen Hurşid Paşa, ürünün hammaddesinin Van ve bağlı idarî birimlerden veya Diyarbakır ve İran'dan satın alındığını belirtmiştir. Mamul ürün ise Van ve Erzurum'da tüketici ile buluşmaktadır. Paşa, Van'daki esnafın hepsinin, ziraat ve hırâset erbabının ise büyük bir kısmının Ermeni olduğunu gözlemlemiştir. Müslüman ahalinin ticaretle çok ilgilenmediği, birkaç bakkal dışında esnafın olmadığı, Müslüman nüfusun büyük bir kısmının devlet işlerinde çalıştığı ve bunların eskiden timar ve zeametlerden geçimlerini sağladığı Hurşid Paşa tarafından dile getirilmiştir. Mehmed Hurşid Paşa, Ermenilerin son derece

çalışkan, üretken ve girişimci olduğunu, buna karşın Müslümanların kahvelerde dama oynayarak vakit geçirdiklerini de gözlemlerine eklemiştir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997, s. 236-237).¹¹

Van'da ziraî üretimin geleneksel usullerle yapılması, birim alandan alınan verimin düşük olması ile sonuçlanıyordu. Bunun yanı sıra ulaşımdaki zorluklar, yerleşim yerlerinin uzağında kalan ekilebilir arazilerin de boş kalmasına neden oluyordu. Bundan dolayı ziraî üretim, çiftçilerin sadece geçimlerini sağlayacak düzeyde yapıyordu. Bunların yanı sıra pazarların az olması, diğer bir deyişle ticaretin sınırlılığı,¹² ziraî ürünlerin ucuza satılmasına neden oluyordu. Ziraî ürünü istediği fiyata satamayan üretici, nakit ihtiyacını karşılamak için tefecilerin eline düşebiliyordu. Bundan dolayı çok sayıda insan yüklü meblağlarda borçlanabiliyordu. Belirtilen nedenlerden dolayı ziraî üretimin yapılmadığı veya sınırlı düzeyde olduğu bölgeye gelen seyyahlar tarafından dile getiriliyordu (Mangaltepe, 2005, s. 112-115). Van kazasına bağlı köylerden yapılan iş gücü göçünün altında yatan temel nedenlerden biri –belki de en önemlisi- tarımsal üretimin yapısından kaynaklıydı. Ziraî üretimin zor, kâr marjının da düşük olmasından dolayı hayvancılığın yaygın olduğu seyyahlar tarafından gözlemlenmiştir. Van'da da hayvancılık genel olarak göçebe Kürt aşiretleri tarafından yapılmaktaydı. Ermeniler ise Hurşid Paşa'nın belirttiğine göre daha çok tarım, ticaret ve üretim sektörlerinde varlık gösteriyorlardı. Suavi Aydın da Hurşid Paşa'yı destekler mahiyette bilgiler vermektedir. Ona göre ziraî üretimin yapıldığı köylerin büyük bir kısmının Ermeni köyü olduğunu belirtmektedir. Ayrıca tarımın yapıldığı geniş platolarda iş gücü olarak Ermenilerin istihdam edildiğini, tarlalar ile sulama kanallarının açılması ve onarımı gibi işlerde işçi azınlık olarak yaşamını idame eden Ermeni ailelerin olduğu da dile getirilmektedir (Aydın, 2019, s. 175).

Çalışmanın konusu olan nüfus hareketliliğinin iş gücü göçü olarak tanımlanması hususunu Serhat Aras Tuna da Van'a dair yaptığı bir çalışmada dile getirmektedir. Tuna, 19. yüzyıl boyunca İstanbul başta olmak üzere Trabzon, Adana, Erzurum ve Tiflis gibi kentlerde farklı sektörlerde çalışan müslim ve gayrimüslim nüfusun olduğunu belirtmektedir. Seyyah gözlemlerine de yer veren Tuna; Brant, Tozer ve Lync gibi seyyahların Van'dan İstanbul ve diğer yerlere olan göçün ekonomik nedenlerden yapıldığını dile getirmektedir (Tuna, 2022, s. 74-75). Brant, biraz abartılı rakamlar vererek, yıllık ortalama 3.000 kişinin sarraflık, amelelik, zanaatkârlık gibi meslekleri icra etmek için Van'dan göç ettiğini gözlemlemiştir. Yapılan göçün nedeni seyyaha göre asayişsizlikten dolayı tarımın yapılamamasıdır. Daha çok ekonomik temelli olan bu göç bölge insanına sıcak para kazandırdığı gibi kişisel gelişim ve devlet tecrübesi edinmeye zemin hazırlayan bir süreç halini almıştır (Brant, 1840, s. 395).

Ermenilerin Van'dan göç etmesini siyasal, askeri ve toplumsal baskılara bağlayanlar da vardır. Bunlardan biri olan Hovannisian herhangi bir kaynak, tarih veya zaman aralığı vermeksizin Ermenilerin göçünün altında yatan nedenleri şöyle izah ediyor (Hovannisian, 2016, s. 9):

“Osmanlı hâkimiyeti altında bölgenin idari sınırları sık sık değiştiriliyordu; Kürtler, Ermenilerin çoğunlukta olduğu merkezlere yerleşmeleri için teşvik ediliyor, silahlı aşiretler tarafından dört bir yandan sıkıştırılan pek çok Ermeni Köylü ya Kürt aşiret reislerinin kölesi konumuna düşüyor ya da köylerinin basılmasına ve yağmalanmasına şahit oluyorlardı. Bütün bu olumsuz gelişmeler karşısında bazı Ermeniler bölgeyi terk edip, başta İstanbul olmak üzere kıyı kentlerine giderek hamallık gibi vasıfsız işlerle uğraştılar ve bantukhd -19. yüzyıl Ermeni edebiyatında oldukça dokunaklı bir biçimde tasvir edilen, sıla hasreti çeken sürgünler- oldular.”

Hovannisian'ın iddialarının aksine çalışmanın da kapsadığı zaman dilimi olan 19. yüzyılın ortalarında meydana gelen göçün sözü edilen nedenlerle uzaktan yakından alakası yoktur. Zira çalışmaya veri sağlayan defterler detaylıca incelendiğinde İstanbul ve sair yerlere giden Ermeni nüfusun Van'a geri geldiğine dair çok sayıda kayıt bulunabilmektedir. Bu defterlerden özellikle sonuncusu olan 1842 tarihli defterde İstanbul başta olmak üzere diğer bazı yerlerden çok sayıda kişinin Van'a döndüğü görülmektedir. Eğer sözü edildiği gibi bir baskı var ise gidenlerin dönmemesi gerekirdi. Söz konusu defterdeki kayıtlar incelendiğinde 1.025 kişinin kayıt altına alındığı görülmektedir. Bunlardan 341'nin İstanbul'dan, 33'ünün de İran'dan döndüğü tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra

¹¹ Van kazasının nüfus defterlerinde Hurşid Paşa'nın detayını vermediği bazı meslek grupları vardır. Bunlar ayakkabıcı, bakkal, bezzaz, cebeci, çizmeci, debbağ, dellal, dikici, doğancı, kasap, mumcu, rençber, sarac, süvari, taşçı, topçuluk gibi mesleklerdir (Gördeğir & Baran, 2019, s. 906; Bingül, 2016, s. 108). 19. Yüzyılın sonlarında da Ermenilerin marangozluk, manifaturacılık, doğramacılık, terzilik, kuyumculuk, berberlik, poliçecilik, göl gemiciliği ve ticaretle uğraştıkları söylenebilir. (Zeydin, 2019, s. 48).

¹² Van'daki ticaret ve ekonomik hayatı hakkında bazı değerlendirmeler yapan Minnassian'a göre; “Van'ın ekonomisi geleneksel yapının dışına çıkmadı. Kent hâlâ kuyumculuğu, halıları, bakır işleri ve nakışçılıyla tanınıyordu, ama Avrupa'nın sanayi ürünlerinin rekabeti karşısında kentteki zanaat dalları sıkıntıya girmişti. Geçmişte Van'ın zenginliğini sağlayan ticaret durgunluk içindeydi. Demiryolunun ulaşmadığı Van, modern ticaret yollarının dışında kalmıştı ve dış dünyayla bağlantı kurmanın güç ve yavaş olması, ekonomiyi bunalıma sürüklemişti. Kışın yollar kapanıyordu. Yazın İstanbul'dan Van'a gitmek isteyen biri için Anadolu'nun bitmez tükenmez yollarını katetmektense, Rus egemenliğindeki Transkafkasya'dan geçmek daha kolaydı.” Sözlerine devamla bir Osmanlı memuru Matheos Ebligasyan'ın Kafkasya üzerinden Van'a yaptığı seyahati örnek vermiştir. Detaylı bilgi için bkz. (Minnassian, Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van, 2023, s. 172).

kayıt altına alınanların 231'i öldüğü için deftere kaydedilmiştir. 130 kişi de çocuğu doğduğu için kaydedilmiş, 166 kişi de eyalet dâhilinde bir yerden başka bir yere göç ettiği için defterde kendisine yer bulmuştur. Bu defterdeki kayıtlara göre İstanbul'a gidenlerin sayısı 124, bunların toplam içerisindeki oranı ise %12 civarındadır. Buna karşın İstanbul ve diğer yerlerden gelenler ile eyalet dâhilinde bir mahalleden başka bir mahalleye veya başka bir köye göç edenlerin sayısı 540, oranı ise %52 dolayındadır (BOA, ML. CRD. d., 649). Eğer iddia edildiği gibi belirtilen nedenlerle kitlesel göçler meydana gelmiş olsaydı 20. yüzyılın başlarındaki Van'ın kent merkezinin nüfusunun %56'sı Ermeni olarak kalmazdı. Anahide Ter Minassian, Van kent merkezinde 23.000 Ermeni ve 18.000 Müslümanın yaşadığı bilgisini verdikten sonra 19. yüzyıldan itibaren İstanbul'a bir göçün olduğunu, bunun yüzyıl ortalarından itibaren hızlandığını dile getirmektedir. Başlangıçta göç edenlerin geri döndüğünü ancak daha sonra kalıcı bir şekilde göç edildiğini sözlerine ilave etmektedir. Ona göre gidenler genel olarak ABD, Bakü, Tiflis ve Batum gibi sanayinin yoğun olduğu merkezlere gitmişlerdir. Daha çok ekonomik sıkıntı ve güvenlik kaygısıyla göç edildiğini de belirtmektedir (Minassian, Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van, 2023, s. 172).¹³ 1906 yılı nüfus istatistiklerini veren Karpat'ta da benzer bilgilere ulaşmak mümkündür. Buradaki verilere göre 1906'da Van'da 54.582 Müslüman, 59.382 gayrimüslim yaşamaktadır (Karpat, 2010, s. 344). Buna göre nüfusun %52'si gayrimüslim Ermeni, %48'i de Müslümandır.

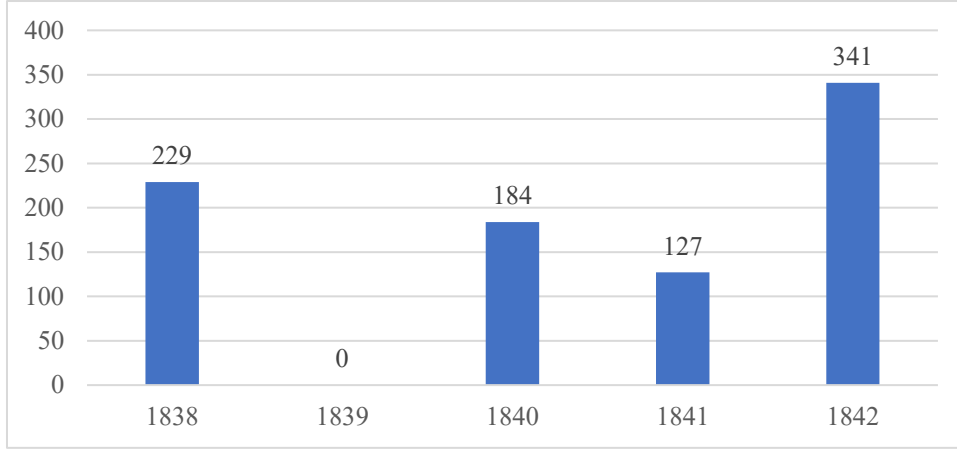
Minassian'ın sözünü ettiği güvenlik kaygısı muhtemelen Ermeni meselesinin uluslararası bir boyut kazanmasından sonra, yani 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan bir durumdur. Aynı şekilde benzer bilgileri Hans-Lukas Heiser de vermektedir. Ona göre 1900'de daha çok Müslüman nüfus artmış ise de gayrimüslim nüfusunda da artış meydana gelmiştir (Heiser, 2018). Sarkis Karayan da 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyıl başlarına kadar Van'daki nüfusa dair yaptığı çalışmadaki veriler, buradaki Ermenilerin nüfus coğrafyasında daralma ve nüfuslarında azalmanın olmadığını göstermektedir. Karayan, 1853'te Ermeni nüfusun eyalet merkezi, kaza merkezleri ve köylerde toplam 361 idarî birimde yaşadıklarını tespit etmiştir. Buna karşın 1914'te bu sayının 438'e çıktığı görülmektedir. Aynı şekilde artış nüfusta da yaşanmıştır. 1853'te 63.769 kişinin yaşadığı belirtilmektedir. 1914'te ise nüfusun 119.093 kişiden mürekkep olduğu dile getirilmektedir (Karayan, 2016, s. 230-231). İddia edildiği gibi sistematik bir zulmün varlığı beraberinde göçü getirmiş olsaydı nüfus coğrafyasında genişleme ve nüfusta artış olabilir miydi? Zannımızca bu pek mümkün bir şey değildir.

Bahse konu iddialar, yani Ermenilere zulüm yapıldığı mevzusunun etnik bir unsura yapılan sistematik ve tematik bir zulüm olarak telakki edilmesi hususunu aslında milliyetçi düşüncenin modern tarih yazımındaki bir izdüşümü olarak görmek gerekir. Zira göçebe aşiretlerin yaşadıkları yerlerde yaptıkları gayrikanuni eylemler sadece bir etnik unsura değil, genel olarak yerleşik ahaliye yönelik bir görünüm arz etmektedir. Bunun için Osmanlı memurları göçebe aşiretleri ehlileştirilmesi ve medeniyet çerçevesine çekilmesi gereken vahşi veya cahil gruplar olarak nitelmişlerdir (Bingöl, 2019, s. 160). Göçebe aşiretlerin yerleşik ahaliye yaptıkları hakkında Van'ın hemen yanı başında bulunan Bayezid sancağının önemli âlimlerinden Molla Mahmud-i Bayezidî de dile getirmektedir (Bayezidî, 2019, s. 185-186). Bu da aslında herhangi bir coğrafya veya idarî birime bakmaksızın göçebe aşiretlerin benzer eylemlerde bulduklarını göstermektedir. Örneğin bu doğrultuda Van ile hemhudut olan Tutak kazasında 19. yüzyıl boyunca aşiretler arasında meydana gelen çatışmalar, aşiretlerin karşılıklı köy basmaları gibi kanun dışı eylemler, iddia edildiği gibi sadece Ermenilere dönük eylemler değil, göçebe ve yerleşik unsurlar arasında veya göçebelerin kendi aralarında yaşadıkları sorunlardır (Pulat, 2022, s. 203-213).

Bütün bu bilgi ve verilerden hareketle meydana gelen göçün daha çok ekonomik temelli olduğu ve bundan dolayı iş gücü göçü olarak tanımlanması gerektiği değerlendirilmektedir. Bir sonraki kısımda sayısal veriler ışığında bu husus üzerinde ayrıca durulacaktır. Ayrıca aşağıda Şekil 1'de ele alınan zaman dilimi kapsamında Van'dan daha önce gidip sonra Van'a dönenlere dair sayısal veriler verilmiştir. Eğer sistematik bir zulüm ve yerinden etme politikası var ise bunların Van'a dönmeleri söz konusu bile olamazdı. Dolayısıyla iddia edildiği gibi Ermenilere sistematik bir zulmün söz konusu olmadığı, bu durumun taşrada merkezi otoritenin zayıflamasının neticesi olarak yerel güçlerin nüfuzlarını artırdıkları bölgelerde yaşanan kanun dışı eylemler olduğu söylenebilir. Ermeni meselesinin uluslararası bir boyut kazandığı 93 Harbinden¹⁴ sonra Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Müslümanlar ile Ermeniler arasında sorunların çıkmaya ve büyümeye başladığı ve Van'daki ilk çatışmanın da 1895'te meydana geldiği (Heiser, 2018, s. 267-272) göz önüne alındığında 19. yüzyılın ortalarında meydana gelen göçün siyasi, askeri ve toplumsal bir baskıdan kaynaklanmadığını söylemek mümkündür. Akdamar Katolikosu Khaçadur'un 1895 olayları üzerine yazdığı bir rapor araştırma konusu edinen Dağlıoğlu, "19. yy.'ın sonları ve 20. yy.'ın başlarında hızla artan şiddet" olaylarından söz etmekte ve ayrıca Khaçadur'un katolikos olabilmek için Kürt aşiret reisleri ile ittifak kurduğu ve kendisinden önceki katolikos olan Bedros'u öldürtmesi de aslında iktidar mücadelesinin dini veya etnik bir mensubiyetten kaynaklanmadığını göstermektedir (Dağlıoğlu, 2024).

¹³ Minassian'ın başka bir kitapta yayımlanan ancak yukarıdaki çalışmanın neredeyse aynısı olduğunu düşündüğümüz bir çalışmasında da düşüncemizi teyit eder mahiyette bilgiler mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. (Minassian, 20. Yüzyıl Başında Van, 2016, s. 202-205)

¹⁴ 93 Harbi'nden sonra imzalanan Ayestefanos ve bunun iptali ile kabul edilen Berlin Antlaşması'nda ilk defa Ermeni meselesi uluslararası arenada gündeme gelmiştir. (Matossian, 2016, s. 34-35). Ayrıca detaylı bilgi için bk. (Sarnay, 2008, s. 72-80)

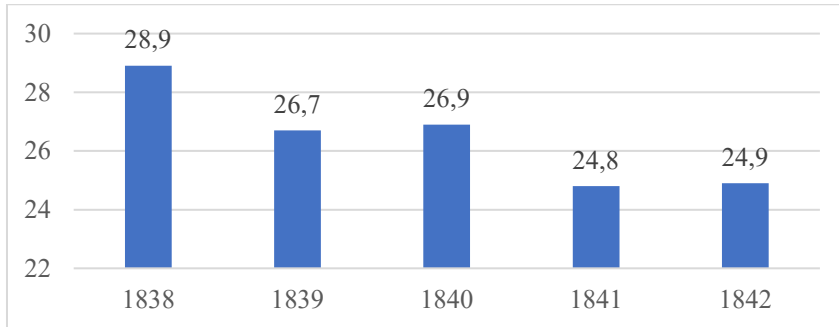
Şekil 1. İstanbul'dan Van'a dönen Ermeni nüfusun yıllara göre dağılımı.

ML. CRD. d. 244; 512; 558; 649 ve KK. d., 6440.

İş Gücü Hareketliliğinin Nicelik ve Niteliği: İstatistik Veriler

Van'dan İstanbul başta olmak üzere diğer eyaletlere ve ülkelere yapılan göç, ele alınan zaman diliminden önce de gerçekleşmekteydi. Osmanlılar, beşeri kaynaklardan azami derecede istifade edebilmek için bunları sıkı bir şekilde denetleyerek kayıt altına alıyorlardı. Göç olgusu da söz konusu insan kaynağını kullanma noktasında Osmanlı ricaline zorluklar çıkarıyordu. Bunun önüne geçebilmek amacıyla 19. yüzyılda -daha sonra ismi Ceride Muhasebesi olarak değiştiği anlaşılan- Ceride Odası adlı bir kurum kurularak vergi mükelleflerini kayıt altına alma yoluna gidilmiştir. Bu kurumun beşeri ve mali kaynakların kayıt altına alınması düşüncesiyle ihdas edildiği anlaşılmaktadır (Özekmekçi, 2020, s. 1013-1017). Çalışmada kullanılan defterler bu kurum tarafından tutulmuş defterlerdir. Göç edenlerin fenotipleri, gittikleri yerler, yaptıkları iş, mensup oldukları vergi dilimi, yaşları, nereden göç ettikleri gibi bilgiler bu defterlerden tespit edilebilmektedir. Defterlerdeki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere mali ve beşeri kaynakların kontrolü gayesiyle bu kayıtların tutulduğu görülmektedir. Defterlerin -en azından Van için- kısa bir zaman aralığında tutulduğu (1838-1842), 1842'den sonra tutulmadığı tespit edilmiştir. Tutulan kayıtlarda sürekliliğin olmaması, yapılacak genellemelerin de sınırlı kalmasına sebep olmaktadır. Bu kısımda da Osmanlı Arşivinin Kâmil Kepeci ve Maliye Nezareti Ceride Defterleri tasniflerinden temin edilen defterlerdeki bilgilerden yola çıkılarak bazı tespitlere yer verilmiştir. Burada öncelikle iş gücü potansiyelinin tespiti için yaş ortalamaları hakkında bilgiler verilecektir. Daha sonra göç edenlerin nereye gittikleri, devamında bunların nereden gittikleri (kır-kent), akabinde gittikleri yerlerde icra ettikleri meslekler ve bunların tabi oldukları vergi dilimi hakkında veriler ışığına değerlendirmeler yapılacaktır.

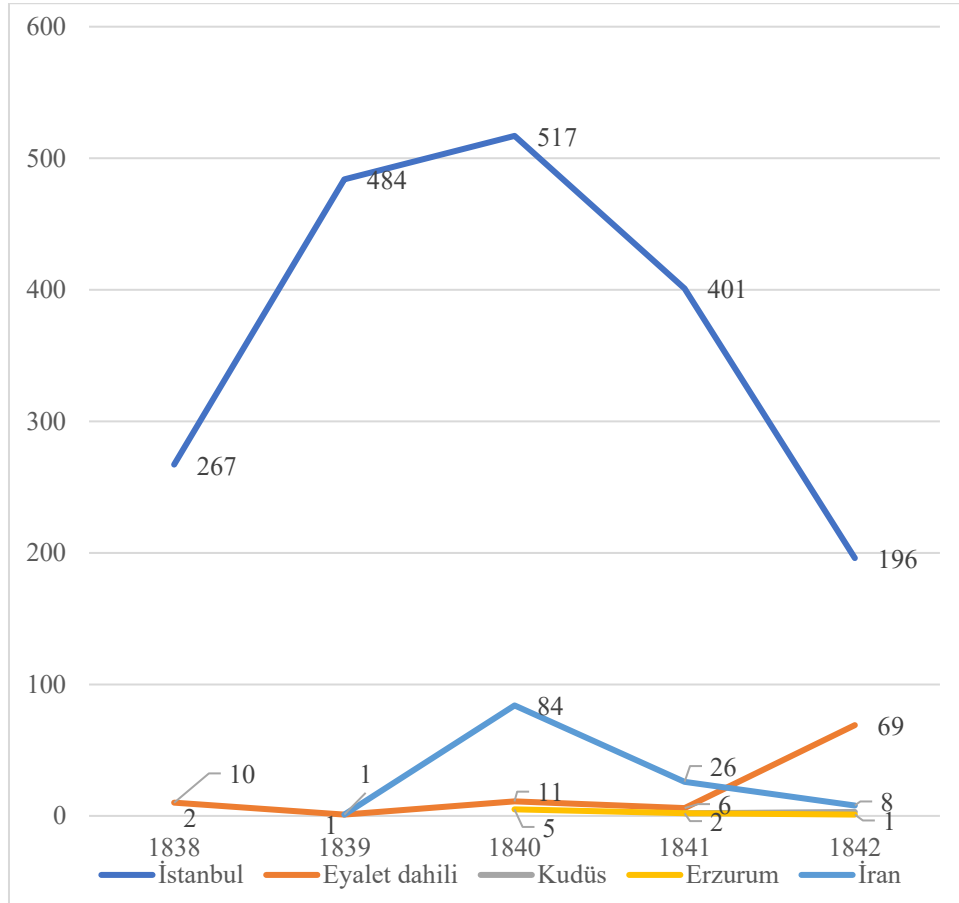
Göç edenlerin yaşlarının yoğun olarak 20 ile 40 arasında değiştiği tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra 10 yaş altı çok sayıda çocuğun da babası veya ağabeyi ile göç ederek berber çıraklığı başta olmak üzere bazı iş kollarında çalıştığı görülmüştür. Ayrıca 50 yaş üstü insanların da iş gücü göçüne katıldıkları ve İstanbul'da farklı meslekler icra ettikleri defterlere yansımıştır. Söz konusu iki grup, yani 10 yaş altı ve 50 yaş üstü kimselerin ağırlıklı olarak tabi oldukları vergi diliminin edna olduğu söylenebilir. Aşağıda Şekil 2'de göç edenlerin yıllara göre yaş ortalamaları verilmiştir. Şekil incelendiğinde yaş ortalamasının peyderpey düştüğünü söylemek mümkündür. Yaş aralığının genel olarak 20 ila 40 arasında olması gidenlerin bedenlen çalışmaya en müsait oldukları yaş aralığıdır. Bu da aslında çalışmanın temel iddiası olan göçün bir iş gücü göçü olduğuna ampirik kanıt olarak değerlendirilebilir.

Şekil 2. İş gücü göçünün yıllara göre yaş ortalaması.

ML. CRD. d. 244; 512; 558; 649 ve KK. d., 6440.

Ele alınan zaman diliminde genel olarak İstanbul'a doğru bir göçün yaşandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Kudüs, Erzurum, Tiflis, İran, Diyarbakır ve Bağdat'a gidenlerin de varlığı söz konusudur. Bunlar İstanbul'a giden nüfus ile karşılaştırıldığında oldukça düşük bir düzeyde kalmaktadır. Bunların haricinde eyalet dâhilinde de süreç içerisinde hareketlilikler yaşanmıştır. Nitekim 1838'de eyalet dâhilinde sadece 10 kişi yer değiştirmişken 1842'de bu sayı neredeyse 7 kat artarak 69'a çıkmıştır. İran'a gidenlerin büyük bir kısmı Korzut¹⁵ köyünden firaren göç etmişlerdir (BOA, ML. CRD. d., 512, s. 10-11). Defterlerde ve perakende arşiv kayıtlarında neden firar ettiklerine dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Kudüs'e gidenlerin ise din adamı oldukları mesleklerinden anlaşılmaktadır (BOA, ML. CRD. D., 244, s. 12). Diyarbakır, Tiflis ve Bağdat'a gidenlerin sayısı oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Tiflis'e 1840 ve 1842 yılında olmak kaydıyla toplam 5 kişi gitmiştir. Diyarbakır'a 1838'de 2, Bağdat'a ise 1842 yılında 2 kişi gitmiştir. Kudüs ve Erzurum'a gidenlerin sayısında Bağdat, Diyarbakır ve Tiflis'e göre süreklilik var ise de yine az olduğunu söylemek mümkündür. İran'a gidenlerin sayısı ise yine İstanbul ile kıyaslandığında oldukça azdır. İstanbul'a göçün sürekli olduğu, 1840 yılında doruk noktasına çıktığı ve akabinde de düşüş yaşandığı görülmektedir. Söz konusu düşüş hakkında elimizde somut herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak bazı tahminler yapabilmek mümkündür. Her şeyden önce İstanbul'un artan nüfusu dolayısıyla buradaki nüfusu azaltmanın yolları aranmış ve mürür tezkiresi adı altında bir tür iç pasaport uygulamasına gidilmiştir. İstanbul'a girişlerin önüne geçilmek istenmesi, söz konusu azalmayı kısmen izah edebilir. Nitekim 1842 yılındaki veriler incelendiğinde İstanbul'dan dönenlerin sayısının gidenlere kıyasla artması (giden 124; dönen 341) bunların muhtemelen devlet gücüyle memleketlerine geri gönderilmeleri ile alakalıdır (BOA, ML. CRD. D., 649). Bunun yanı sıra 1841 ve 1842 yıllarında gidip çalışabilecek düzeydeki nüfusun azalması da göç edenlerin sayısındaki düşüşü açıklar mahiyettedir. Aşağıda Şekil 3 incelendiğinde göçün 5 yıllık zaman diliminde aldığı seyir daha net anlaşılacaktır.

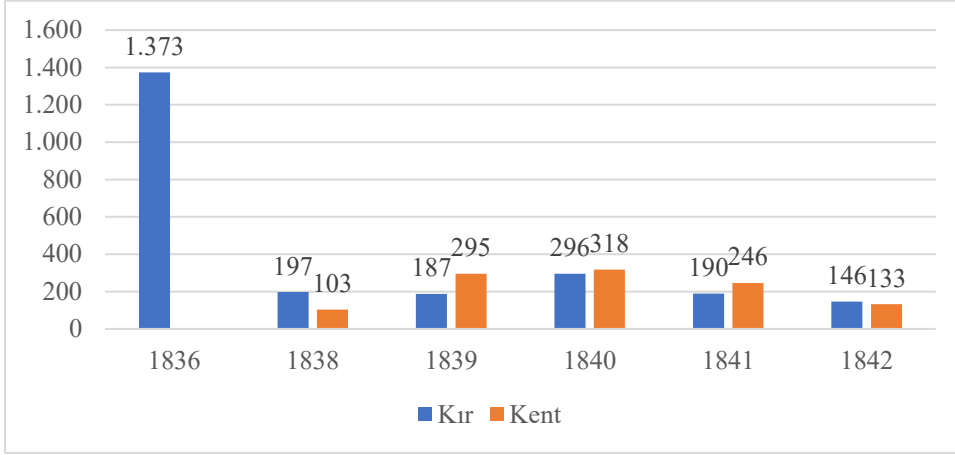
Şekil 3. Yıllara göre göç edenlerin gittikleri merkezler.¹⁶

ML. CRD. d. 244; 512; 558; 649 ve KK. d., 6440.

¹⁵ Günümüzde Muradiye ilçesinin sınırları dâhilinde bulunan Ulaşlar köyüdür. Buranın İran sınırına yakın olması, burada meskûn ahalinin yaşadıkları sorunlar yüzünden İran'a firar etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

¹⁶ Tablonun büyük tutulmasının nedeni tablo üzerindeki verilerin daha rahat anlaşılmasını sağlamaktır. Aksi takdirde veriler iç içe geçtiğinden anlaşılması da güçleşiyor.

1836 yılında yapılan bir sayımda Van'ın merkez kazasına bağlı köylerden 1.373 kişinin nüfus sayımından önce ve hemen sonrasında İstanbul'a gittiklerine dair bir defter tutulmuştur. Fakat burada bunların ne iş yaptıklarına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir (BOA, NFS. d., 2799). 1838-1842 yıllarını ihtiva eden kayıtlarda ise kaza merkezi olan Van şehrindeki mahallelerden de gidenlerin kaydedildiği görülmektedir. Başlangıçta kırsal nüfusun daha fazla göç ettiği söylenebilir. Fakat sonraki süreçte kent merkezinden yapılan göçün arttığı, 1842 yılında tekrar kır karşısında düşüşe geçtiği tespit edilmiştir. Şekil 4'teki sayısal verilere bakıldığında kent ve kırdan yapılan göçün niceliği daha iyi anlaşılacaktır.

Şekil 4. Kent ve kırdan göç edenlerin yıllara göre değişimi.

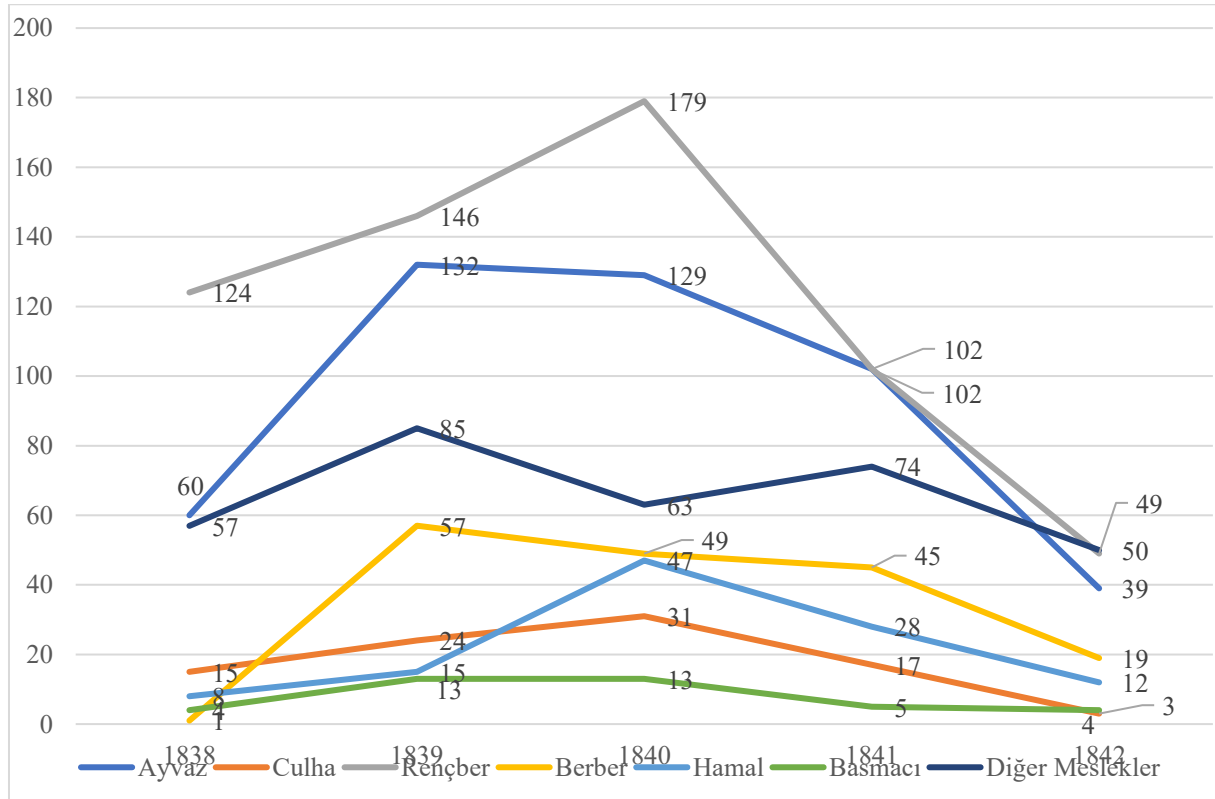
Verilerin bulunduğu defterden hangi köy ve mahalleden kaç kişinin göç ettiği tespit edilebilmektedir. 1838 yılına ait defterde Adır, Avarek, Erçek, Hacı, İririn, Kalecik-i Sufî, Mermid ve Şahbağı köylerinin diğer köylere göre daha fazla göç verdiği anlaşılmaktadır. Buna karşın Ere, İlşikefti, Karagündüz, Lamzgert, Pertek, Sursurat ve Yedi Kilise köylerinden sadece birer kişi iş gücü göçüne katılmışlardır. Kent merkezinden ise Boco-oğlu, Boyahane, Çatıcı Andıran, Karşloğlu ve Makdisi Haçik mahallelerinden verilen göçün diğer mahallelere nazaran fazla olduğu söylenebilir (BOA, ML. CRD. D., 244). 1839'da ise başta İskele köyü olmak üzere Erçek, İririn, Mermid, Sihke, Şuşanis ve Bayerek köylerinden çok sayıda kişinin İstanbul'a gittiği tespit edilmiştir. Kent merkezinden Attarbezik, Boco-oğlu, Cebrbac Tumaoğlu, Çalık, Çatıcı Andıran, Dere, Hatkünke ve Penbeci Mirza mahallelerinin daha çok göç verdiği görülmüştür (BOA, KK. d., 6440). 1840 senesinde Korzut köyünden 82 kişi İran'a kaçmıştır. İstanbul'a ise Canik, Edremit, Erçek, Eskipak ve İskele köyleri ağırlıklı olmak üzere pek çok kimse göç etmiştir. Van merkezden Acemoğlu Haçik, Attarbezik, Cangüloğlu, Çalık, Dere, Gevrikoğlu, Hatkünke, Sabuncuoğlu, Tulukoğlu ve Vakıf mahallelerinden başta olmak üzere diğer mahallelerden de İstanbul'a doğru bir iş gücü göçü olmuştur (BOA, ML. CRD. d., 512). 1841'de Alur, Boğazkesen, Canik, Edremit, Hacı, Havanis, İskele, Köçni, Kurubaş ve Şahbağı köylerinden yoğun bir göçün olduğu kayıtlara yansımıştır. Kent merkezinden ise Acemoğlu Haçik, Bahçivanoğlu, Cangüloğlu, Cebrbac Tumaoğlu, Dere, Hankevank, Makdisi Haçik, Penbeci Mirza, Boco-oğlu ve Şağo-oğlu gibi mahallelerden göçe yoğun bir katılımın olduğu tespit edilmiştir (BOA, ML. CRD. d., 558). Son olarak göçün diğer yıllara göre düşüş gösterdiği 1842 yılında ise Edremit, İskele, Ere, Karagündüz, Kurubaş ve Zivistan köylerinden çok sayıda kişinin gittiği görülmektedir. Kent merkezinden ise daha çok Attarbezik, Gevrikoğlu ve Kuyumcu Haçik gibi mahallelerden iş gücü göçüne katılım yoğun olmuştur (BOA, ML. CRD. d., 649). Aynı köy ve mahallelerden verilen göçün fazla olması, buraların nüfusunun fazla olduğunu, ayrıca zincirleme göçün yaşandığını göstermesi bakımından önemlidir.

İşgücü göçü olarak tavsif ve tarif edilen bu muvakkat göçü gerçekleştirenlerin İstanbul'da yaptıkları işlere dair bilgileri de çalışma konusu defterden tespit edilebilir. Aşağıdaki Şekil 5'te yoğun olarak icra edilen mesleklere ait sayısal bilgiler verilmiştir. Görece az sayıda kişinin yaptığı meslekler ve işler ise diğer meslekler başlığı altında olmak üzere toplam olarak verilmiştir. Bu kategorinin içerisinde zangoç, ticaret maksadıyla İstanbul'a giden tüccar, terzi, şerbetçi, kahveci, sarraf, nakkaş, dilenci, mavnacı, kürekçi, karabaş, hizmetçi, han hizmetlileri, ekmekçi, boyacı, eskici, tülbentçi, haffaf, bohçacı, çöpçü, tütüncü, saka, yorgancı, bezzaz, attar ve amelik yapanlar yer almaktadır. Bunların sayısı genel olarak 10'un oldukça aşığındadır. Ancak her yıl 50 ile 85 arasında değişen bir yekûna ulaşmaktadırlar. Buna karşın rençberlik ve ayvazlık yapanların sayısı oldukça fazladır. Berber ve berber çıraklığında çok ciddi bir artış söz konusudur. Culha sayısında ilk yıllarda bir artış eğilimi var iken diğer meslek gruplarında olduğu gibi burada da bir düşüş yaşanmıştır. Aynı durum hamal ve

¹⁷ Aslında ele alınan zaman diliminden önce de Ermenilerin İstanbul'da başta fırın ve değirmenler olmak üzere çilingir, terzi ve tütüncü olarak çalıştıklarını Cengiz Kırılı tespit etmiştir. Fakat buradaki göçmen Ermenilerin Van'dan ziyade diğer şehirlerden gelenler olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Van'dan İstanbul'a göçün diğer şehirlere göre nispeten geç başladığını göstermektedir. Detaylı bilgi için bkz. (Kırılı, 2010, s. 200-207).

basmacı esnafı için de geçerlidir. Genel olarak Şekil 5 incelendiğinde 1840 yılına kadar meslek gruplarında bir artış trendi var iken 1841'den itibaren bir düşüş söz konusudur. Bunun temel nedenine dair herhangi bir kanıt yok ise de iş gücü göçünün hacimsel daralması bu düşüşün muhtemel nedenidir.

İstanbul'da Vanlı Ermenilerin yoğun olarak yaptıkları meslek olan rençberlik, 1838 tarihli kayıtlara göre daha çok Adır, Avarek, Canik, İririn, Mermid, Mirek, Nuravanis ve Hacı köylerinden gidenler tarafından yoğun bir şekilde tercih edilmiştir (BOA, ML. CRD. D., 244, s. 2-17). Kalemci-i Sulfâ köyünden gidenlerin ise ekmekçilik yaptığı tespit edilmiştir (BOA, ML. CRD. D., 244, s. 18). Şahbağı köyünden gidenlerin hemen hepsi ayvaz olarak konaklarda çalışmışlardır (BOA, ML. CRD. D., 244, s. 12-13). Kent merkezinden gidenlerin ise daha çok ayvaz, berber, culha gibi şehre özgü meslekler yaptıkları görülmüştür. Attarbezik, Boloğlu, Boco-oğlu, Cebrbac Tumaoglu, Çatıcı Andıran, Hatkünte, Merutaoğlu gibi mahallelerden gidenleri bu çerçevede örnek verebiliriz (BOA, ML. CRD. D., 244, s. 3-4). 1839 yılındaki veriler incelendiğinde ayvazlık yine şehir merkezinden gidenlerin yoğun olarak yaptığı meslek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında İskele, Kurubaş, Şahbağı ve Erçek köylerinden gidenlerin de ayvaz olarak çalıştığı tespit edilmiştir (BOA, KK. d., 6440, s. 10-30). Berber olarak çalışanların neredeyse tamamının kent merkezinden göç ettikleri görülmüştür. Burada istisna olarak sadece Sihke köyünden göç edenlerin berberlik mesleğini yaptıkları anlaşılmaktadır (BOA, KK. d., 6440, s. 10-24). Culha olarak çalışanların da yoğun olarak kent merkezinden gittikleri kayıtlara yansımıştır (BOA, KK. d., 6440, s. 13-23). Kahvecilik ve tülbençilik yapanların da benzer şekilde şehir merkezinden gittiği görülmektedir (BOA, KK. d., 6440, s. 15-18). İskele köyünden gidenlerin mavnacılık yaptığı tespit edilmiştir ki köyün Van Gölü'nün kıyısında olması, bu köy sakinlerinin daha önce göl gemiciliği yaptıklarını düşündürmektedir (BOA, KK. d., 6440, s. 30). Yoğun olarak tercih edilen rençberliğin ise neredeyse bütün birimlerden gidenler tarafından icra edildiği saptanmıştır (BOA, KK. d., 6440, s. 10-30). Bu da aslında bu sektördeki getirinin diğer sektörlerle göre yüksek olduğunu göstermektedir. Belki buna ayvazlığı da eklemek gerekmektedir. Zira Şekil 5 incelendiğinde bu iki mesleğin oldukça revaçta olduğu görülecektir. 1840, 1841 ve 1842 yıllarındaki verilerde de benzer özellikler karşımıza çıkmaktadır. Berber, culha, ayvaz, kahveci, ayvaz ve rençber olarak çalışanların genel olarak şehirden; hamal, rençber, mavnacı ve ayvazlık yapanların da ağırlıklı olarak köyden göç ettikleri kayıtlardan tespit edilebilmektedir. Rençberlik ve ayvazlık çok yoğun olarak tercih edildiğinden hem şehirden hem de köyden gidenler tarafından yoğun bir şekilde tercih edilmektedir (BOA, ML. CRD. d., 512; 558; 649).

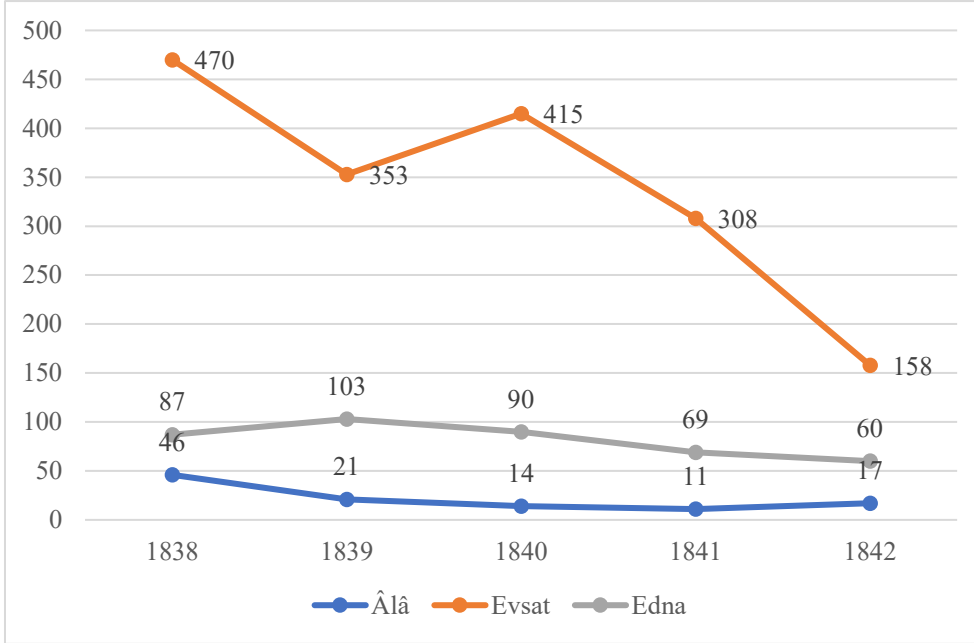

Şekil 5. İstanbul'daki Vanlı Ermenilerin icra ettikleri meslekler.

ML. CRD. d. 244; 512; 558; 649 ve KK. d., 6440.

Göç edenlerin tabi oldukları vergi dilimi de kayıtlar tutulurken defterlerde yazılmıştır. Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaasından cizye adı altında bir vergi alıyordu ve bunu kendi içerisinde üç kategoriye ayırmıştı.

Bunlar âlâ, evsat ve edna olarak tabir ve tarif edilmektedir. Çalışmada kullanılan veri grubundan anlaşıldığı kadarı ile göç edenler daha çok orta düzey gelir grubuna giren evsat seviyesinde vergi verenlerdir. Aşağıda Şekil 6 incelendiğinde âlâ, evsat ve edna düzeyde vergi verenlerin göç eğilimleri daha iyi anlaşılacaktır. Edna kategoride olanların yaşları ya yüksektir ya da 20'nin altındadır. 20-40 arasındaki yaş grubunda olanlar genellikle evsat kategorisine mensuptur. Âlâ düzeyinde olanlar ise ticaret başta olmak üzere kâr marjı yüksek olan işlerle uğraşmaktadırlar.

Şekil 6. Tabii olunan vergi dilimine göre Van'dan iş gücü göçüne katılan Ermeni nüfus.

ML. CRD. d. 244; 512; 558; 649 ve KK. d., 6440.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Tarımcı bir devlet olması itibarıyla Osmanlı Devleti nüfus hareketlerine sıcak bakmamış ve nüfusun asli memleketlerinin dışına göç etmesine mani olmaya çalışmıştır. Teoride arzulan bu durum istenilen düzeyde uygulamaya yansımamıştır. Osmanlılar toplumsal dengenin muhafazası için göç edenlerin memleketlerine geri gönderilmesi başta olmak üzere diğer bazı tedbirlere başvurmaktan da geri durmamışlardır. 16. yüzyılda yaşanan nüfus artışı, Anadolu ve ülkenin diğer yerlerinde meydana gelen olaylar nedeniyle toplumsal denge bozulmuş, köylerden şehirlere kitlesel göçler yaşanmıştır. Bunun üzerine Osmanlı siyasal literatürüne katkı sunan bazı eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerde toplumsal düzenin sağlanması için başvurulması gereken tedbirler başta olmak üzere pek çok konuda geniş bir nasihat edebiyatı oluşmuştur. Fakat yine de teoride çerçevesi çizilen toplumsal düzenin uygulamada istenilen düzeyde karşılık bulmadığı, göçün artarak devam ettiği, toplumsal tabakalar arasında geçişlerin yaşandığı görülmüştür. Göçün önüne geçmek için alınan tedbirlerin işe yaramaması göç hacminde artışı da beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru tutulan kayıtların Osmanlı ricali tarafından beşeri kaynakların etkin denetimini amacıyla tutulduğu anlaşılmaktadır. Tutulan kayıtlarda yer alan bilgilerin Osmanlı Devleti'nin vergi mükelleflerini tespit etmeye dönük girişimi olarak görülmelidir.

Ermeni nüfusun göçü, her ne kadar siyasal ve toplumsal baskılarla açıklanmaya çalışılmış ise de 19. yüzyılın ortalarında gerçekleşen göçün daha çok ekonomik nedenlerle yapıldığı tespit edilmiştir. Çalışmada kullanılan verilerde göç edenlerin belli bir müddet çalışıp para kazandıktan sonra memleketlerine dönmeleri siyasal ve toplumsal baskının olmadığını gösteren mühim delildir. Bunun yanı sıra 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar olan süreçte Ermeni nüfusta meydana gelen artış da aslında iddia edildiği gibi bir baskının olmadığını düşündürmektedir. Tarım arazilerinin yerleşim yerlerinin uzaklığı, ziraî üretimin kâr marjının düşüklüğü, getirisi yüksek olan hayvancılığın zorluğu ve ticaret potansiyelinin sınırlılığı gibi nedenler ele alınan dönemde Van'dan verilen göçün aslında iş gücü göçü olduğunu göstermektedir. Göçmenlerin de daha çok sanayi başta olmak üzere farklı işkollarının olduğu yerleri tercih etmeleri göçün mahiyetinin iddia edildiği gibi olmadığını göstermektedir. Kaldı ki söz konusu iddialar aslında milliyetçiliğin modern tarih telakkisindeki bir izdüşümü olarak değerlendirilmelidir.

1838-1842 yılları arasında tutulan defterlerde Van'ın Ermeni nüfusunun iş gücü potansiyeli hakkında bazı bilgiler edinebilmek imkân dâhilindedir. Defterlerden daha çok 20-40 yaş aralığındaki genç denebilecek nüfusun çalışmak

için İstanbul'a gittiği tespit edilmiştir. Gidenlerin büyük bir bölümünün orta düzeyde gelire sahip olduğu, üst gelir grubunda olanların sayısının ise oldukça az olduğu görülmüştür. Bunlara karşın alt gelir grubunda olanların ise ortalama bir sayıya sahip oldukları kayıtlara yansımıştır. Gidenlerin daha çok rençberlik ve ayvazlık gibi meslekler yaptıkları belirtilmiştir ki bu da aslında bu iki mesleğin ekonomik getirisinin yüksek olduğunu düşündürmektedir. Bunların yanı sıra berberlik (ve berber çıraklığı), culha, ekmekçilik, hamallık ve basmacılık gibi meslekler de tercih edilen meslekler arasındadır. Diğer meslek gruplarının ise çok tercih edilmediği anlaşılmıştır. Van'dan göç edenlerin kır ve kent dağılımları dikkate alındığında başlangıçta kır ağırlıklı bir göçün gerçekleştiği sonraki yıllarda ise kentten göç edenlerin sayısında artış yaşandığı görülmüştür. Kır kökenli olanların genellikle rençberlik yaptıkları, kent kökenli olanların ise konaklarda ayvazlık başta olmak üzere İstanbul'un farklı semtlerinde berberlik, hamallık, culhalık, ekmekçilik, terzilik ve hanlarda odabaşı olarak çalıştıkları tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA**Arşiv Vesikaları**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Kamil Kepeci Defterler (KK. d.) 6440.

Maliye Nezareti Ceride Defterleri (ML. CRD. d.) 244; 512; 558; 649.

Nüfus Defterleri (NFS. d.) 2799.

Telif ve Tetkik Eserler

- Akhisârî, H. K. (2020). *Usûlü'l Hikem fî Nizâmü'l Âlem (Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri)*. (Ö. M. Alper, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arslan, H. (2001). *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Aydın, S. (2019). Aşiretler ve İskân: Çatışmaları, Devletle İlişkileri ve Yerleşim Örüntüsünün Kalıcı Değişimi Bakımından 19. Yüzyılda Van'da Aşiret Hareketleri ve Sonuçları. E. Çağlayan (Ed.), *Nüfus, Etnisite, Tarih ve Toplum "Dünyada Van"* (s. 169-183) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bingül, Ş. (2016). (H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Gayrimüslim Köylerin Demografik Yapısı. *Journal of History and Future*, 2(3), 101-116. <https://doi.org/10.21551/jhf.281943> Erişim Tarihi/Saati: 01.02.2025/19.45.
- Bingül, Ş. (2019). Tanzimat Döneminde Devlet ve Aşiret: Van'da Modernleşme Çabaları ve Aşiretler. E. Çağlayan (Ed.), *Nüfus, Etnisite, Tarih ve Toplum "Dünyada Van"* (s. 157-168) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, Y., & Bimay, M. (2019). Göçe İlişkin Kavram ve Kuramlar. Y. Bulut, & S. Akın (Ed.), *Yerel, Ulusal ve Küresel Boyutlarıyla Göç ve Mülteci Sorunu* (s. 9-32) içinde. İstanbul: Çizgi Yayınları.
- Çadırcı, M. (2017). *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Brant, H., A. G. Glascott, (1840). "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838", The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 10 pp. 341-434. <https://www.jstor.org/stable/1797846> Erişim Tarihi/Saati: 20.01.2026/15.18
- Çağlar, T. (2018). Göç Çalışmaları İçin Kavramsal Bir Çerçeve. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(8), 26-49.
- Çiçekli, B. (2009). *Göç Terimleri Sözlüğü*. İsviçre: Uluslararası Göç Örgütü Yayınları.
- Dağlıoğlu, E. C. (2024). Akhtamar Katolikosluğu'nun Çöküşünün Ardından: Son Akhtamar Katolikosu II. Khaçadur'un 1895 Van Katliamına Dair Raporu. Ü. Kurt ve A. Sarafian (Ed.), *Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler ve Kürtler* (s. 87-101) içinde. İstanbul: Aras Yayınları.
- Demirtaş, M. (2009). XIX. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler. *BELLETEN*, 73(268), 739-754. <https://doi.org/10.37879/belleten.2009.739> Erişim Tarihi/Saati: 01.02.2026/22.08.
- Dursun, A. (2023). İslam Hukuku Açısından Çift Bozan Vergisi. *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9(1), 763-802. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1263946> Erişim Tarihi/Saati: 01.02.2025/19.00.
- Ekici, S., & Tuncel, G. (2016). Göç ve İnsan. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 9-22. <https://doi.org/10.20493/bt.71783> Erişim Tarihi/Saati: 04.02.2025/21.00.
- Genç, M. (2016). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gördeğir, E., & Baran, B. (2019). 1836 (H. 1252) Tarihinde Van Eyalet Merkezinin Müslim Nüfusu Hakkında Bir Değerlendirme. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(12), 900-912. DOI:10.26677/TR1010.2019.279 Erişim Tarihi/Saati: 04.03.2025/11.32.
- Güneş, A. (2013). Eski/Geleneksel Dünyada Fikrî ve Kurumsal Benzerliklere Dair Bazı Tespit ve Teşhisler. *Gazi Akademik Bakış*, 6(12), 1-34.
- Heiser, H.-L. (2018). *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. (A. Dirim Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 2000).
- Hovannisian, R. G. (2016). Ermeni Van/Vasburagan: Giriş, R. G. Hovannisian (Ed.), S. Baraç, (Çev.). *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van* (s. 7-20) içinde. İstanbul: Aras Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 2000).
- İsmail, M. (2005). *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Karayan, Y. S. (2016). Van Vilayetinin Demografisi (1844-1914). R. G. Hovannisian (Ed.), S. Silahlı, (Çev.). *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van* (s. 217-231) içinde. İstanbul: Aras Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 2000).
- Karpat, H. K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kırlı, C. (2010). Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı. S. Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* (s. 183-212) içinde. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Koçi Bey. (2020). *Koçi Bey Risaleleri*. (S. Çakmakçı, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

- Kütükoğlu, M. S. (2006). Mürur Tezkiresi. *TDVİA* (Cilt 32, s. 60-61). içinde İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography*, 3(1), 47-57. <https://emigratecaportuguesa.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/04/1966-a-theory-of-migration.pdf> Erişim Tarihi/Saati: 06.04.2025/12.23.
- Matossian, B. D. (2016). *Parçalanmış Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Hürriyetten Şiddete*. (R. Akman, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Hüşid Paşa. (1997). *Seyâhatnâme-i Hudûd*. (A. Eser, Çev.) İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Mela Mehmûde Bayezîdî. (2019). *Adat û Rusûmetnameê Ekradiye*. (J. Dost, Dü.) İstanbul: Dara Yayınları.
- Minassian, A. T. (2016). 20. Yüzyıl Başında Van. R. G. Hovannisian (Ed.), N. Maksudyan (Çev.), *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van* (s. 193-216) içinde. İstanbul: Aras Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 2000).
- Minassian, A. T. (2023). Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van. P. Dumont ve F. Georgeon (Ed.), A. Berktaş (Çev.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* (s. 159-182) içinde. İstanbul: Alfa Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1992).
- Sarımay, Y. (2008). Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918). *Gazi Akademik Bakış*, 1(2), 69-105.
- Ortaylı, İ. (2009). *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Öz, M. (2019). *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özekmekçi, M. M. (2020). Ceride Odası 1830-1850. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(3), 1012-1024. <https://doi.org/10.21551/jhf.793950> Erişim Tarihi/Saati: 21.06.2025/11.47.
- Öztunç, H. B. (2022). Tutunamayanlar: Osmanlı Devleti'nde İstanbul'a Emek Göçü (19. YY. Sonu- 20. YY. Başı). *Turcology Research* (75), 517-525. <https://doi.org/10.5152/JTRI.2022.222788> Erişim Tarihi/Saati: 01.02.2026/19.23.
- Pulat, H. (2022). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Tutak Kazasında Toplumsal Çalkantılar: Aşiretlerin Taht-ı Nizama Alınmasına Yönelik Girişimler ve Sened-i Umumi. H. Kaya ve E. Çiftçi (Ed.), *Eski Çağ'dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve)* (s. 199-226) içinde. İstanbul: Libra Yayınları.
- Ravenstein, E. G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167-235. <https://www.jstor.org/stable/pdf/2979181.pdf> Erişim Tarihi/Saati: 01.02.2025/13.21.
- Tuna, S. A. (2022). *Tanzimat Döneminde Van*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Turna, N. (2013). *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Unan, F. (2024). *İdeal Devlet*. İstanbul: Net Kitaplık.
- Zeydin, M. Y. (2019). Geç Osmanlı Döneminde Van Kentinde Nüfus, Etnisite ve Yerleşme. E. Çağlayan (Ed.), *Nüfus, Etnisite, Tarih ve Toplum "Dünyada Van"* (s. 41-66) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.

ÇALIŞMANIN ETİK İZİNİ

Yapılan bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

Etik kurul izin bilgileri

Arşiv vesikalarının temini, tahlili ve terkinde her türlü etik ilke ve kurala uyduğumu beyan ve taahhüt ederim.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

YAPAY ZEKA KULLANIM BEYANI

Bu çalışmanın hazırlanma, veri toplama, analiz, yazım veya görsel oluşturma süreçlerinin hiçbir aşamasında yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tamamı yazarın kendi özgün katkısıdır.